

Claus Rønlevs bibliotek

Denne søgbare PDF-fil er downloadet fra min personlige hjemmeside www.ronlev.dk.

Digitaliseret efter aftale med Selskabet for Danmarks Kirkehistorie. PDF-filen er kun til ikke kommercielt brug.

Besøg www.ronlev.dk. Måske er der andre af mine mange tusinde artikler og scannede bøger, der har interesse.

Mange venlige hilsener

Claus Rønlev

KIRKEHISTORISKE SAMLINGER

SJETTE RÆKKE,

UDGIVNE AF

SELSKABET FOR DANMARKS KIRKEHISTORIE

VED

J. OSKAR ANDERSEN OG **BJØRN KORNERUP**

PROFESSOR, DR. THEOL.

ARKIVAR, DR. THEOL.

FJERDE BIND.

KJØBENHAVN.

I KOMMISSION HOS G. E. C. GADS FORLAG.

1942-44.

Udvalg af Biskop G. P. Brammers Brevveksling. (A).

Ved Bjørn Kornerup.

I et tidligere Bind af »Kirkehistoriske Samlinger« (6. R. II, 574—677) er der blevet meddelt en Samling Breve fra *G. P. Brammer*, Biskop over Aarhus Stift 1845—81, til den daværende Kultusminister *J. C. H. Fischer*. I Indledningen til disse (S. 559 ff.) fremhævedes det, at Brammer uden Tvivl maa betragtes som en af Landets betydeligste og mest indflydelsesrige Bispeskikkelser, og at hans Brevveksling med Fischer kaster nyt Lys over mangfoldige Forhold i Datidens Kirkeliv. Det maatte da være nærliggende at søge at fremskaffe ogsaa andre Dele af Brammers Brevveksling, som kunde formodes at indeholde Bidrag til Tidens Kirkehistorie, og paa den Maade fortsætte den Udgave af Brammers Breve, som den ham nærtstaaende Præst *Johannes Kok* 1886—87 har leveret i »Theologisk Tidsskrift for den danske Folkekirke«, III—IV¹. Dette maatte være saa meget desto mere fristende, som *Kok* i Indledningen til sin Udgave bemærker, at der fandtes bevaret »en talrig Mængde« Breve til Brammer, som fortjente at offentliggøres², men hvoraf han dog kun kunde

¹) III, 442—47, 600—21; IV, 284—312, 469—92. Andre Breve til Brammer er meddelt i Biskop Otto Laubs Levnet II, 2, S. 140—1, Breve fra *J. P. Mynster*, 1860, S. 190—3, 202—4, 221—3, 224—5, i Nogle Blade af *J. P. Mynsters Liv og Tid*, udg. af *C. L. N. Mynster*, 1875, S. 367—9, 432, 437—8, 448, 451—2, 454—6, 460—4 samt i Breve fra og til *N. F. S. Grundtvig*, II, 21—3, 34—6, 40—1, 51—2.

²) Theol. Tidsskrift for den danske Folkekirke III, 442. Brammer selv synes med Omhu at have gemt sin Brevsamling (jvfr. Biskop *G. P. Brammers Ungdomsliv*, udg. af *Johs. Kok*, S. 214 Noter). De faa Breve, der af denne er levnede, bærer ogsaa forskellige forklarende Paaskrifter med Brammers Haand.

meddele et snævrere Udvalg (fra Mynster, Grundtvig, Martensen og J. H. Paulli).

Desværre har det ved forskellige Undersøgelser og Forespørgsler vist sig, at det tidligere forhaandenværende Brevstof er blevet væsentligt formindsket i de mellem-liggende Aar. I de store offentlige Samlinger er Brammers Privatarkiv ikke indgaaet, og ad privat Vej er det blevet oplyst, at hans store Brevsamling fra hans lange Embeds-tid med faa Undtagelser er gaaet til Grunde. Lidt heldigere stiller det sig med Breve fra Brammers Haand. Rent bortset fra enkelte, som i tidligere Tid er blevet offentliggjort¹, og fra den store Samling til Fischer, der er blevet meddelt omtalte Sted her i Tidsskriftet, findes der nu bevaret — spredt i adskillige Samlinger — ikke helt faa Breve fra Brammer. Desuden er det ved velvillig Imødekommenhed fra forskellig Side lykkedes at fremdrage en hel Samling Breve til hans nærtstaaende Embedsbroder, Biskop, Dr. *C. T. Engelstoft* i Odense fra 1851—76, og en lignende, om end mindre af Omfang, til Biskop *H. J. Swane* i Viborg fra Aarene 1876—82².

Der skal da i dette og i følgende Hefter af »Kirkehistoriske Samlinger« søges sammenstillet de Rester af Brammers Brevveksling, der er levnede af Tiden, og som ikke tidligere har været offentliggjort, idet kirkehistoriske Synspunkter i Tvivlstilfælde har været bestemmende for Udvalget. Enkelte Breve er dog medtagne mindre af Hensyn

¹) Saaledes i C. Skou, Andreas Peter Berggreen, 1895, S. 262—5, i Alfred Hey, Christen Christensen Møller, »Gamle Møller fra Flakkebjerg«, 1891, S. 36—8, 39—40, 42—3, i Khs. Saml. 5. R. VI, 760—3 (til W. F. Engelbreth) og i Breve fra og til N. F. S. Grundtvig, II, 25—6, 42—3, 68—70, 82—4, 104—6.

²) Jeg beder fhv. Overførster Fr. Brammer, en Sønsøn af Biskoppen, og Amtsforvalter Jørgen Swane, Vejle, modtage min bedste Tak for velvillig Hjælp ved disse Undersøgelser og for deres Tilladelse til at benytte de Breve, der fandtes i deres Væрге. Ligeledes retter jeg en ærbødig Tak til Direktionen for den grevelige Hielmstjerne-Rosenroneske Stiftelse, som har støttet mine Studier paa dette Omraade.

til Indholdet end som Prøver paa Tidens Brevstil. Samlingen er tænkt ordnet i forskellige Rækker, saaledes at Række *A* skal omfatte Breve til Brammer¹, *B* Brammers Breve til Biskop H. J. Swane, *C* hans Breve til Biskop Engelstoft og *D* hans Breve til forskellige indtil 1845 (det Aar, han blev Biskop i Aarhus) og eventuelt *E* Breve fra Tiden efter 1845.

A.

BREVE FRA FORSKELLIGE

1.

Fra Dr. phil. A. G. Rudelbach.

[1826].

Kjere gode Brammer!

De forlanger at vide min uforgribelige Mening, om den Afhandling, De for nogen Tid siden var saa god at meddele mig til Gjennemlæsning². Jeg læste den i Aftes tredie Gang, og det hele Indtryk, den har gjort paa mig, lader sig sammenfatte i faae Ord: den er skreven med ligesaa dyb Tænkning som christelig Begeistring. For mit Øie

¹) Alle de herhørende Breve (med Undtagelse af Nr. 4) er fremskaffet af Overførster Brammer. De overgaar nu til Rigsarkivet. — Et enkelt, dateret 14. November 1878, fra Kultusminister J. C. H. Fischer om, at Præsten Jes Mygdal i Dover burde opfordres til at søge sin Afsked, lader sig næppe for Øjeblikket udgive. Paa Bagsiden har Brammer skrevet: »NB. Kultusministeren vil ikke taale en Præsts forargelige Vittighedsjagt«. Om Mygdals Afskedigelse jvfr. Khs. Saml. 6. R. II, 638, 642. Af andre her ikke medtagne Breve kan nævnes Breve fra Arveprinsesse Caroline, Malerinden Elisabeth Jerichau Baumann, Bispinde Virginia Martensen, Biskop, Dr. B. J. Fog, Sognepræst Peter Scharling i Randers og Provst Fr. Høegh Guldberg i Vær.

²) Brammers Afhandling »Om det almindelige og Christendommen særegne Forhold imellem Religions-Bekjenderne og Lærer-Standen«, trykt i det af N. F. S. Grundtvig og A. G. Rudelbach udgivne »Theologisk Maanedsskrift«, IV, 1826, S. 217—47.

er det altsaa afgjort, at De ei blot *kan*, men *bør*, lade den trykke. Skulde nogen tilsyneladende fremmed Interesse lede mit Raad i saa Henseende, saa kunde det unægtelig kun være den, at slige Afhandlinger ere velkomne Bidrag til Maanedsskriftet, og at jeg altsaa som Redacteur gjerne seer dem. — Kun eet maa jeg bede Dem om, i det jeg herved sender den tilbage, og det er: at De, i hvad De saa finder passende at tilsætte, ikke afskjærer eller corrigerer for meget — thi det hele synes mig nedskrevet i een Stemning og vilde vist nok kun lide ved en partiel Omarbejdelse. Dersom Titlen kunde gjøres tydeligere for mange Læseres Skyld, der ere vante til at betragte »Lærere« og »Forkyndere« som Synonymer, var det maaskee ikke [af] Veien.

Hvad Grundtvigs Taushed angaaer, da troe ikke, at den har sin Grund i nogen Misbilligelse — tvertimod han er i høi Grad tilfreds med Deres Afhandling, og beder Dem kun om muligt at udelade det Sted om »Henrik den 4de«, hvilket han betragter som et Allotrion.

Vær mange Gange hilset tilligemed Deres Kjereste fra Deres oprigtige Ven

A. Rudelbach¹.

[Paaskrift med G. P. Brammers Haand:] Fra Rudelbach om den Afhandling, jeg siden lod trykke i hans og Grundtvigs theologiske Tidsskrift. Med Grundtvig taledede jeg ikke om den proprio motu.

¹) Brammer vedblev aabenbart Livet igennem at staa i personligt venskabeligt Forhold til denne Mand, som det bl. a. kan ses af følgende egenhændige Tilskrift paa Brammers »Hyrdebrev til Præsterne og Menighederne i Aarhus Stift«, dateret 1. Januar 1860: »Den evangelisk-lutherske Kirkes troende og trofaste Tjener, høilærde og berømte Forkæmper, Dr. Theol. & Phil., Consistorialraad Rudelbach, R. D., tillader Forfatteren sig at tilstille nedenstaaende« (Det kgl. Bibliotek). Jvfr. ogsaa Biskop G. P. Brammers Ungdomsliv S. 181.

2.

Fra Dronning Caroline Amalie.

Kjøbenhavn den 14 Februar [1847].

Herr Biskop Brammer!

De haver meget glædet mig ved Deres kjære Skrivelse, og paa det hjerteligste være De takket for samme. Med Bekymring erfarer jeg de mangehaande Sorger, De have havt at kjæmpe med siden Deres Ophold i Aarhus, hvoriblandt jeg især vil fremhæve Deres ældste Datters Ildebefindende¹. Hvis hendes Skranten ei hidrører af nogen moralsk Grund, da kunne muligen en Reise, eller blot Forflyttelse fra Aarhus paa nogen Tid, være tilstrækkelig til at helbrede hende; eller muligvis blot en forandret Boepæl, hvis hendes Værelse var uden Soel, eller ogsaa fugtigt. Unge Piger skranter hyppigere i vore Dage, ofte have de en Green af Blegsot, hvorfor Staaelmidler ere meget hensigtsmæssige, og naar Blegsothen er hævet, blive de som oftest af de karskeste og stærkeste!

Det har glædet mig at gjøre Deres Søns Bekjendtskab, som bragte mig Deres Lærebog i Pædagogikken², hvorfor jeg hjertelig takker, og skal jeg have min Opmærksomhed henvent paa de af dem deri angivne Steder, saa saare jeg læser den.

Deres saare anbefalende Skudsmaal om Pastor Laurent³

¹) Susanne Caroline Juliane Brammer døde ung den 21. Januar 1850.

²) 2. Udgave af G. P. Brammers »Lærebog i Pædagogik og Didactik«, 1847 (1. Udgave kom 1838). Den omtalte Søn er formentlig den senere Sognepræst i Urlev-Stenderup Christen Georg Høst Brammer (1827—1904).

³) Harald Anton Laurent (1809—59) blev 8. Marts 1847 fra Gjesing-Nørager forflyttet til Borup (i Aarhus Stift). Om denne Udnævnelse se Tillæg S. 432—5. Da Laurent var temmelig stærkt paavirket fra grundtvigsk Side (jvfr. Nekrologen i Dansk Kirketidende 1860 S. 275—88), vidner det om et mærkeligt Frisind hos Brammer, at han saa stærkt ønskede hans Forflyttelse. Om Laurent se iøvrigt S. 435.

har jeg forelæst Kongen, og tillige paa det varmeste bedt for ham om det søgte Kald, maatte det nu lykkes, at han blev Præst i Borup!

Gud vække Hunger og Tørst efter Hans Ord i Deres Stift og i det hele kjære Fædreneland. Jeg længes ret efter Indførsel af Bibellæsning i Kirkerne. Grundig Bibelkundskab, ogsaa blandt Almuen, er i mine Tanker noget af det aller vigtigste. Jeg er overbeviist om, at de sørgelige religiøse Stridigheder i Tyskland hidrøre for en stor Deel af den overfladiske, ufuldstændige Bibelkundskab blandt Folket, saavel som i de høiere Stænder. Gud holde sin Haand over den lutherske Kirke i Danmark og i hele Norden! Et interessandt Værk til Befordring af Bibelkundskab er Rudelbachs Kirchenspiegel¹, hvilken Samling af Prædikener jeg ret tør anbefale, hvis den endnu ei er Dem bekjendt.

Maae jeg bede hilse Biskopinde Brammer paa det venligste fra mig, og ligeledes, skjønt ubekjendt, min lille Guddatter². Kongen hilser Dem hjertelig. Hans Helbred er Gud være lovet got, Gud opholde det saa fremdeles!

Velvilligst

Caroline Amalie.

[Paategning paa Bagsiden med Brammers Haand:]
Dronning Caroline Amalie, formodenlig fra 1847.

¹) 1845—50 udgav A. G. Rudelbach en Postille under Titel: »Kirchenspiegel, ein Andachtsbuch zur häuslichen Erbauung«, 1—2.

²) Formentlig Brammers yngste Datter, døbt 28. Juni 1844 med Navnet *Caroline Amalia* Brammer (Nykjøbing F. Kirkebog. Dronningen er dog ikke indskrevet som Fadder).

3.

*Fra Kammerherreinde Asta Reedt
(senere Bispinde Grundtvig).*

Palsgaard den 1ste Januar 1850.

Deres Høiærværdighed!

Med megen Interesse har jeg læst Beskrivelsen om Opdragelses-Anstalten paa Holsteinsminde¹ og glædet mig over at see, at den, trods alle Vanskeligheder og Besværligheder, den har havt at kjæmpe med, dog endnu bestaaer indtil denne Dag, og dette er mig atter et nyt og inderligt kjært Beviis paa, at den Gjærning, som er begyndt i Herrens Navn, maa bringe Velsignelse med sig, om end kun under megen Kamp og stadig Kamp; men hvorledes er dette og andet mueligt paa denne syndige Jord, dette, saavel som ethvert andet christeligt Foretagende, maa jo have sine kraftige Modstandere, og det ikke blot jordiske, men dem, som ere værre, de aandelige, men Gud skee Lov, at vi kunne seire over dem allesammen formedelst vor Herre Jesum Christum, og saalænge vi ikke slippe ham, vil Han og hjælpe os igjennem al Trængsel, Hans Navn til Lov og Priis og evig Ære.

Hvad de øvrige Opdragelses-Anstalter angaaer, som Deres Høiærværdighed omtaler i Deres Brev, da kjender jeg kun Wicherns i Hamborg², og hvad jeg selv har seet deraf (jeg kunde jo ikke nær gjøre mig kjendt med Alt, da jeg kun opholdt mig der i nogle Timer), saa kan jeg ikke nægte, at det Hele gjorde mig det Indtryk, at Gud var med det, det var især smukt og rørende at see det kjærlige Forhold imellem Børnene og Wichern. Hvad nu

¹) Opdragelsesanstalten »Holsteinsminde« i Førslev Sogn for fattige og forældreløse Børn var blevet stiftet 28. Juni 1840. Formentlig sigtes der til: A. Stephansen, Om Opdragelsesanstalten paa Holsteinsminde i Aarene 1847, 48 og 49, Næstved 1850.

²) Den bekendte Indre Missions Stiftelse »Das rauhe Haus« i Hamburg, oprettet 1833 af Filantropen Johann Hinrich Wichern (1808—81).

den Fare angaaer, hvorunder den christelige Pädagogik fremtræder der, da vil jeg ganske oprigtig sige Dem, at jeg ikke har nok Indsigt deri til at kunne bedømme det, men det forekommer mig, at det er aldeles nødvendigt, hvor Anstalten er saa vidtløftig som ved det »rauhe Haus«, at Børnene blive inddeelte i Familier, som hver have deres Overhoved, og disse igjen eet Overhoved, nemlig Forstanderen selv for hele Institutet, Wichern, for hvem de hver Uge skulle aflægge Regnskab om Børnenes Opførsel.

At der maaskee kan gives andre og bedre Methoder, under hvilken den christelige Pädagogik kan fremtræde, derom tvivler jeg ikke, men jeg kan ikke misbillige den Wichern'ske Form, saalænge jeg seer, at Guds Velsignelse saa øiensynlig er med ham; hvorvidt dette endnu er Tilfældet, derom kan jeg ikke dømme, da jeg i det sidste Aar ikke har modtaget »die fliegenden Blätter«¹, som give Efterretning derom.

Da jeg forleden læste i Johannes Aabenbaring om de 4 Dyr, som omgive Guds Throne², vilde jeg gjerne have nøiere Forklaring derom og slog derfor op i Ezechiel[s] Bog det 1ste Kapittel og læste der om det Syn, han havde, dette kan jeg aldeles ikke forstaae, og derfor vilde jeg bede Deres Høiærværdighed om at forklare mig det. At jeg saa uforbeholden henvender mig til Dem, er, fordi jeg veed, at De er en sand Christen, og ifølge deraf, vistnok gjerne vil veilede Enhver, altsaa ogsaa mig, som i aandelige Ting søger Raad og Oplysning hos Dem.

Og nu vil jeg til Slutning ønske Dem, kjære Hr. Biskop, og Deres Kone et gladeligt Nyt-Aar i Herren, og Gud skee Lov, hvad vi end skulle opleve, denne Glæde kan ingen røve os. Jeg beder, at Guds Velsignelse maa være med Dem og Deres. Vil De nu ogsaa bede for mig, at jeg maatte

1) »Fliegende Blätter aus dem Rauhen Hause« 1844 ff.

2) Apok. 4, 7—8.

bevare Troen, det kosteligste Klenodie, vor Herre har skjænket mig ved hans kjære Søn Jesus Christus.

Dette lille Bidrag af 5 R. aarlig til Holsteinsminde, og som hermed følger, beder jeg Dem modtage med Venlighed, det er givet med et velvilligt Hjerte. En venlig Hilsen beder jeg Dem bringe Deres Kone fra Deres Dem med sand Høiagtelse hengivne

Adelheid Reedtz.

4.

*Fra Biskop, Dr. theol. J. P. Mynster*¹.

Kbhavn d. 17de April 1852.

Kiere Her Biskop!

Jeg har i længere Tiid været saa overvældet af Arbeider, Tanker, Sorger og Forkølelser, at jeg ikke er kommen til, hvad jeg dog saa gierne har villet, at lade Dem engang igien høre fra mig. En ny Opvækkelse dertil har jeg nylig havt ved i Theologisk Tidsskrift at læse Deres skarpe og grundige Diatribe² mod Birkedal og Consorter, om hvil-

¹) Skønt dette Brev tidligere har været offentliggjort af Johs. Kok i Theologisk Tidsskrift for den danske Folkekirke III, 604—6, medtages det dog her, dels fordi den forrige Udgave ikke var helt fuldstændig eller kommenteret, dels fordi Originalen til dette Brev tilfældigvis er bevaret (i Udgiverens Besiddelse). — Om Brammers Tilknytning til Mynster jvfr. bl. a. de S. 390 Note 1 opregnede Breve samt hans Artikel »Biskop Mynsters Skriftsteder« i Ugeskrift for den evangeliske Kirke i Danmark III, 1854, S. 117—23.

²) I Nyt Theologisk Tidsskrift, udg. af C. E. Scharling og C. T. Engelstoft, III, 284—320, findes en meget grundig Anmeldelse ved Brammer af det af Præsterne Vilhelm Birkedal og K. Viborg udgivne Skrift: Skal Præsten være Sognepave eller Menighedens Tjener? Dette Skrift var foranlediget af den saakaldte »Stige-Sag«, opr. en lokal Stridighed om de to Præsters Optræden ved en gudelig Forsamling i Stige, Lumby Sogn, men udvidedes til en Debat om det principielle Spørgsmaal om Præstens Ret til at forkynde Guds Ord uden for sit Sogn.

ken De uden Tvivl allerede fra flere Sider har erfaret, hvor kierkommen den har været. Disse ¹uvorne¹, forfængelige Herrer trængte virkelig, ²ved deres hykkelske Fremtræden og sophistiske Besmykkelser² til en alvorlig Tiltale, og det har særdeles glædet os Alle, at just Deres Høiærværdighed har paataget Dem dette Hverv. De vil maaskee fra hine Folk, der mene sig Alt tilladt, faae adskillige Uartigheder, men De har en fast Støtte i hvad man tør kalde det almindelige Omdømme.

Jeg ønskede meget gerne at kunne melde Noget om det for os saa vigtige Spørgsmaal, hvem vi skulle faae til Cultus-Minister³, men det svæver og svæver, som Alt i disse Tider. Det var ikke ganske grebet af Luften, hvad Bladene for nogen Tiid siden fortalte om, at der var tænkt paa Deres Høiærværdighed; men saa gjerne jeg for min Deel kunde ønske at hilse Dem som min Minister, kunde jeg dog under nærværende Forhold ikke ønske Dem en saa lidet misundelsesværdig Stilling, og De vilde vel neppe selv have modtaget denne Ære.

Madvig tog uden Tvivl gjerne, hvor inconseqvent det endog maatte være, atter sin forrige Portefeuille⁴, dersom den blev ham tilbudt, men dette vil neppe skee, og jeg kan heller ikke paa nogen Maade ønske det⁵. Man havde,

1-1) Udeladt i forrige Udgave.

2-2) Ligesaa.

3) 3. Juni 1852 blev Departementschef Carl Frederik Simony (1806—72) Kultusminister.

4) 1848—51 havde Professor J. N. Madvig været Kultusminister.

5) At Madvigs Forhold til Mynster i hans Ministertid var præget af en vis Kølighed, fremgaar af Madvigs Memoirer (Livserindringer, 1887, S. 175), hvor han bl. a. ytrer om Mynster: »denne høitbegavede, men myndige Mand havde ondt ved at forson sig med den nye Forfatning og med den Stilling, hvori denne satte ham til en Minister, som før havde været hans Underordnede ved Universitetet.» — Om Mynsters Syn paa Madvig jvfr. Nogle Blade af J. P. Mynsters Liv og Tid S. 455—6 og Theologisk Tidsskrift for den danske Folkekirke III, 601—2.

som det synes, gierne villet have en anden Indenrigsminister end Bang¹, men da det ikke har villet lykkes at formaae Nogen til at overtage denne Post, bliver maaskee Bang udnævnt til virkelig Indenrigsminister, og beholder ad interim tillige Portefeullen for Cultusministeriet, dog saaledes at der under ham beskikkes 1 eller 2 Directeurer. Men denne Directeur kan man ikke finde. Man kastede sine Øine paa Paulli², og uagtet jeg forud havde sagt Ministeren, at det ikke vilde hielpe, har han dog i Forgaars Aftes i 2 Timer bombarderet Paulli, men Denne var ubevægelig. Man vendte sig endnu samme Aften til Martensen, men med ligesaa liden Frugt³. Saaledes stode Sagerne i Forgaars Aftes; fra hvilket Hiørne Vinden har blæst igaar, er mig ubekjendt.

Concurensen for det theologiske Professorat er da endt, og Hagen vil blive Professor⁴. Helweg viste sig saa blottet for Kundskaber og Talent, at han ikke bør tænke paa at gaae den akademiske Vei⁵. Imidlertid virkede Partie-Hensyn saa stærkt paa Dr. Rørdam⁶, at han først stemmede for Helweg, men jeg maa dog tilføie, at han strax gav efter. Hagen har vel neppe just den Aand, der randsager Guds

¹) Professor Peter Georg Bang (1797—1861) var 27. Januar 1852 ad interim blevet udnævnt til Indenrigsminister, 17. April s. A. udnævntes han definitivt, 7. Decbr. 1851—3. Juni 1852 var han Kultusminister ad interim.

²) Daværende Præst ved Christiansborg Slotskirke, siden Stiftsprovst, Dr. theol. Just Henrik Paulli (1809—65).

³) Om H. L. Martensens Utilbøjelighed til at tage aktiv Del i det politiske Liv se min Artikel »En Redegørelse fra Biskop Martensen« i Personalhistorisk Tidsskrift, 10. R. IV, 75—81.

⁴) 1852 blev Johan Frederik Hagen (1817—59) Professor i Teologi efter C. T. Engelstoft, der var blevet Biskop over Fyens Stift.

⁵) Kirkehistorikeren, Cand. theol. Nicolaus Ludvig Helveg (Helweg) (1818—83), siden Dr. phil. et theol. og resid. Kapellan ved St. Knuds Kirke i Odense og Præst ved Hospitalet sst. Om Konkurrencen jvfr. Ludvig Schrøder, Ludvig Helveg, 1884, S. 90—1.

⁶) Dr. theol. Hans Christian Rørdam (1803—69), Sognepræst i Hammer-Lundby.

Dybheder, men han er et godt Hoved, tænker klart og har et meget tiltrækkende Foredrag, saa jeg haaber, han vil være de Studerende til Nytte.

»Hofjægermester« Grundtvig¹ — saaledes kalder den københavnske Vittighed ham — agter naturligviis, med Jæger, Domestiker og øvrige Hofholdning, at opholde sig paa sit Gods. (Han har allerede paa Rigsdagen antaget sig Herremændene²). Han har engageret en tjenstledig Capellan til i Sommer at prædike for ham hveranden Søndag³, da han selv dog hveranden Søndag vilde komme ind for at prædike; de gamle Koner i Vartou tager han sig alligevel ikke af. Han skal ogsaa ville trække sig tilbage fra Rigsdagen, for uforstyrret at kunne arbejde paa den Kirkehistorie⁴, hvorefter han har leveret Prøver i Kirketidenden. — Man siger, at hans Kone skal bringe ham en ny Arving⁵.

Med næste Pakkepost vil Deres Høiærværdighed modtage Sørgetalen over vor gode gamle Enkedronning⁶,

¹) N. F. S. Grundtvig havde 24. Oktober 1851 ægtet Ane Marie Elise Carlsen, Enke efter Harald Peter Nicolai Toft til Rønnebæksholm.

²) Der sigtes formentlig til Udtalelser af Grundtvig i Folketingsmødet 12. Marts 1852 under Behandlingen af Forslag til Lov om Fæstes Overgang til fri Ejendom (Rigsdagstidende. Forhandlinger paa Folkethinget 1851, Sp. 5333, 5334, 5336).

³) Da Grundtvig fortsatte med denne Sædvane i Kolerasommeren 1853, affødte den en Klage fra Biskop Mynster til Ministeriet (F. Rønning, N. F. S. Grundtvig IV, 2, S. 76 ff.). Grundtvigs Medhjælper i disse Aar var Andreas Lymann Breinholm (1815—83), forhenværende personel Kapellan i Haslund-Ølst, siden Sognepræst i Hvidbjerg-Ørum-Lodbjerg.

⁴) Allerede i Oktober 1851 havde Grundtvig bebudet, at det af ham udgivne Tidsskrift »Danskeren« vilde ophøre at udkomme, da han vilde samle sig om sit Arbejde med Haandbøger i »Kirkens« og i »Nordens« Historie (Danskeren IV, 632—3). — Han udtraadte dog først 1858 af Folketinget.

⁵) Dette var paa dette Tidspunkt urigtigt.

⁶) J. P. Mynster, Sørgetale over Hendes Majestæt Enkedronning Maria Sophia Frederikke til Danmark. I Roeskilde Domkirke den 10de

hvormed jeg haaber at have sluttet Rækken af mine Sørgetaler i Roeskilde Domkirken. Med det Første haaber jeg ogsaa at kunne sende Begyndelsen af et større Værk, nemlig mine »Blandede Skrivter«¹. Det er min Forlægger, der har foranlediget mig til at samle disse adspredte Skrivter, og flere Venner have opmuntret mig dertil. Om jeg har gjort vel i at følge denne Opfordring, veed jeg ikke, men da jeg har sagt A, maa jeg ogsaa sige B.

² Lev vel, kiere Hr. Biskop! og, uagtet min Forsømmelighed i at skrive, vedbliv dog at tænke med Venskab paa Deres ærbødigt hengivne

Mynster².

5.

Fra Præst ved Almindeligt Hospital N. G. Blædel³.

Kjøb. d. 29 Aug. 53.

Med et inderlig taknemmeligt Hjerte modtog jeg Deres Høiærværdigheds kjærlige Brev og Deres velsignede Prædiken⁴, som jeg har gjennemlæst med dyb Erkjendelse af den christelige Sandhed, der deri er udtalt saa indtrængende og saa skjønt. Ja! denne Tid⁵ er visselig sendt os for at prædike Bod og vække Sjælene af den Lunken-

April 1852. Kbh. 8⁰. (optaget i J. P. Mynster, Kirkelige Leilighedstaler I, 355—74).

¹) 1. Bind af Mynsters »Blandede Skrivter« kom 1852 hos Gyldendal.

²⁻²) Ikke medtaget i forrige Udgave.

³) Den senere Sognepræst ved Garnisonskirken i København, Dr. theol. Nicolai Gottlieb Blædel (1816—79). — Fragmenter af en (nu tabt) Brevveksling mellem Brammer og Blædel findes meddelt i W. Hjort, Nikolaj Gottlieb Blædel, et Livsbillede, 1881, S. 76, 78, 92, 94.

⁴) G. P. Brammer, Tolderens Bøn i St. Lucæ Evangelium 18, 13 anvendt som en Folkebøn for Danmark i en Prædiken paa 11te Søndag efter Trinitatis 1853, Aarhus 1853. Salgsindtægten tilfaldt Børn eller Husarme, der var blevet ulykkeligt stillede gennem Koleræen.

⁵) Kolerasommeren 1853.

heds Tilstand og det verdslige Liv, hvori saa Mange iblandt os ere nedsunkne, og det er ogsaa mit Haab til Herren, at hans Revselse her i Byen ikke har været for-gjæves, men at den hos Mange har fremkaldt alvorligere Tanker og dog idetmindste ført Nogle til Ham, der ene kan skjænke os Trøst i Livet og Fred i Døden.

Ogsaa for mig har denne Tid jo baade været alvorlig og gribende¹. Mange sørgelige Erfaringer har jeg vel gjort, seet megen Fortvivlelse og aandelig Elendighed; men — Gud være lovet! jeg har ogsaa fundet Liv der, hvor jeg frygtede for at finde Død, og Herren har af sin Godhed hjulpet mig til at trøste og styrke mange Sjæle i den sidste Kamp. At Guds Kraft kan fuldkommes i vor Skrøbelighed har jeg med dyb Tak erkjendt i denne Tid, om jeg end tillige med inderlig Bedrøvelse har erfaret, hvor lidet jeg endnu forstaaer den guddommelige Konst: i troende Tillid og Frimodighed at kaste al sin Sorg paa Gud.

Den Elendighed, der har været paa Almindeligt Hospital², overgaaer al Beskrivelse. 500 af Lemmerne ere døde; i mange Dage færdedes jeg uafladelig blandt Døende og Døde, og det var i nogen Tid, som om hele Hospitalet skulde uddøe; selv Lægerne bleve syge, og mange af Opsynspersonalet døde, saa al Orden og Tilsyn endog ophørte i nogle Dage. Gud skee Lov! denne sørgelige Tilstand varede ikke saa længe, og nu har Choleraen jo aldeles forladt dette Sted; men jeg savner mange af de Lemmer, der vare blevne mig kjære og ligesom dannede

¹) Om Blædels nidkære Præstegerning i Koleraperioden se W. Hjort, Nikolaj Gottlieb Blædel, et Livsbillede, 1881, S. 60—68. Jvfr. F. Friis Berg, Roskilde Konvent gennem 100 Aar S. 33. Et ejendommeligt Brev fra J. H. Lautrup, da Præst i Taarnby, til Belysning af Tidens Gru er trykt i Personalthistorisk Tidsskrift 9. R. IV, 115—18; jvfr. ogsaa et Brev fra J. H. Paulli til Brammer i Theologisk Tidsskrift for den danske Folkekirke IV, 484—6.

²) Jvfr. R. P. Rasmussen, Almindelig Hospitals Historie 1769—1892, 1939, S. 160—82.

den christelige Surdei i denne forøvrigt saa lidet christelige Menighed.

At Choleraen nu mere og mere udbreder sig over det kjære Fædreland, og at ogsaa Aarhus er blandt de inficerede Stæder, see vi med Bedrøvelse. Herren lade det snart skee, at Vederqvælgelsens Tider kunne komme fra hans Aasyn; — han holde ogsaa sin beskjemende Haand over Deres Høiærværdighed og over alle Deres.

Jeg modtog Deres kjærlige Linier med den glade og taknemmelige Følelse, hvormed den unge Præst, der i Ydmyghed og Tro udretter sin Gjærning, modtager sin Biskops opmuntrende Ord, og jeg saae i den Tanke, der bragte Dem til at sende mig Deres Prædiken, en fornyet Opfordring for mig til med Nidkjærhed og hellig Glæde at forkynde det dyrebare Evangelium, der er mig betroet.

Idet jeg beder Deres Høiærværdighed at hilse Deres Frue saavel fra min Kone som fra mig selv, forbliver jeg med sand Høiagtelse Deres ærbødigst forbundne

N. G. Blædel.

6.

*Fra Sognepræst i Lyderslev,
Konsistorialraad, Dr. theol. W. F. Engelbreth.*

Hammer (i et Besøg)¹ d. 22. Apr. 1857.

Høivelbaarne, høiærværdige Hr. Biskop, meget høit-
agtede Vel-Ynder og Ven!

Min hierteligste Taksigelse aflægger jeg Dem for Deres venlige Erindring af min Fødselsdag, med hvilken jeg nu er indtraadt i mit 87 Aar², og takker af mit inderste

¹) Aabenbart hos sin Svigersøn, Sognepræst, Dr. theol. H. C. Ror-
dam (S. 400).

²) Wolf Frederik Engelbreth var født 11. April 1771, han døde
først 22. Maj 1862. Han tog sin Afsked 1858. — Et Brev af 30. Sept.
1840 fra Brammer til Engelbreth er trykt i Khs. Saml. 5. R. VI, 760—3.

Hierte for den gode Helbred, Gud naadigen har skiænket mig og min 78aarige Hustru, en siælden Naadegave, hvor Livssolen iiler saa stærkt mod Nedgangen. Hans hellige Navn være priset for den, som for de utallige andre timelige og aandelige Velsignelser, han har skienket os, hvortil ogsaa høre ædle Menneskers vedvarende Velvillie og hiertelige Deeltagelse i vort og Vores Vel. Derfor være ogsaa De, ædle Velynder, oprigtigen takket; og et Vidnesbyrd derom er foruden flere Beviser, at De har erindret min Fødselsdag.

De har Ret i, at det var et sørgeligt Familie- og Vennetab, at Gud saa tidligen kaldte min elskelige Datterdatter, Marie Brummer¹. Vi have alle følt og føle det store Tab, hendes Mand og Børn, kiærlige Forældre og Venner lede derved; thi hun var et saare elskeligt Væsen; men Herren gav og Herren tog, og troende som Christne paa Guds Faderkiærlighed ogsaa der, hvor han skiuler sin Viisdoms og Naades Vei for os i Mørke — ville vi dog tillige sige Herre! dit Navn være lovet; thi holde vi fast ved hans Faderhaand i Jesu sande Tro, da fører han os visselig gennem Mørket til sit herlige og salige Lys, og hvad vi ikke, eller ikke tilfulde, forstaae her, skulde vi forstaae herefter, og med Glæde bekiende: du haver giort Alting vel! og Prøvelser i Troen, annammede i Ydmyghed og Tillid, gjør Siælen stærk nok til at stride den gode Strid til en salig Ende; saa at hvo som af Hiertet troer paa Sønnen og hans levende (ikke døde, et hæsligt Ord) Ord, gaaer gennem Døden til Livet, det evige, og hvad er det forkrænkelige Liv her, mod det evige hisset, hvor vi ikke skulle see stykkeviis men see Herren, som han er. Hun den Elskelige gik til Gud og vor Frelser; vi følge,

¹) Marie Brummer (1833—56) var Datter af Engelbreths Svingersøn, Dr. H. C. Rørdam i Hammer. Siden 1852 havde hun været gift med Kaptajn, siden Oberst og Driftsbestyrer Nicolai Abraham Brummer (1822—1903). Om Brammers nære Forhold til hende se Marie Rørdam, Tilbageblik paa et langt Liv S. 169.

naar han siger: kom! og da see vi Alt i Guds Lys, os til evig Glæde. Takket være De for det smukke, sande og kiærlige Minde, De satte hende paa hendes Jordefærdsdag¹, en Vederqvælgelse for de, som sørge over hendes tidlige Bortkaldelse fra glad og christelig Virksomhed, som Ægtefælle og Moder, Datter og Veninde.

Med Fornøielse har jeg læst Deres Høiærværdigheds Circulaire om Menighedsraad i Sognene², hvilket indeholder gode og nyttige Veiledninger til ret at begynde et saadant [Værk], der vel i Begyndelsen kun vil blive en spæd Plante, der maa fremelskes med Forsigtighed, og dens Nytte i Begyndelsen synes tvivlsom, men efterhaanden kan bringe gode Frugter til Tugt og Sædelighed og Christelighed i Menighederne. Jeg har endnu forholdt mig passiv, for at see, hvorlunde det dannes i min Omkreds. Saadanne Hyrdebrev, som Deres, er, ogsaa efter min Mening, meget gavnlige og opmuntrende for Stifternes Geistlighed, naar de ere skrevne med Klarhed og christeligt Sind. Jeg takker Dem ret meget for Meddelelsen af begge³.

Nu har jeg nedlagt Pennen, og er blot læsende. Havde jeg ikke havt saa mange Aar at bære paa, kunde jeg nok

¹) Denne Tale synes ikke at være trykt. Maaske har Engelbreth faaet Talerens Manuskript tilsendt.

²) I et (trykt) Cirkulære af 16. November 1856 havde Brammer varmt anbefalet den ved Kultusminister C. C. Halls Cirkulære af 24. September s. A. givne Henstilling om fri Dannelse af Menighedsraad, idet han fremhævede »det Gavnlige og for et sundt og frodigt Kirkeliv fast Uundværlige i Menighedsraad, der bestaae af christelig oplyste og troende Medlemmers«. Hertil havde han føjet en Række praktiske Anvisninger med Hensyn til Menighedsraadens Organisation og Arbejde. Et lignende Standpunkt forfægtede han 1858 i sin Pjece »Et Indlæg i Kirkeforfatnings-Sagen med et Ord til Bedste for Menighedsraad«.

³) Foruden til det ovennævnte »Cirkulære« sigtes der formentlig til Brammers »Hyrdebrev til Geistligheden i Aarhus Stift«, dateret 1. Januar 1857, hvori Brammer nærmere havde omtalt »den i vor Folkekirke begyndte indre Strid om Daabens objektive Selvstændighed som Sakramente, som Naademiddel uafhængig af den Døbendes Tro«.

havt Lyst til selv at skrive mod de donatistiske Lærdomme, som ville trænge frem, stille det Subjective i Spidsen for enhver gyldig Daabshandling og angribe Biskop Martensen, fordi han holder Kragballe tilbage fra det geistlige Embede¹, indtil han ligesaa offentlig, som han har lært Donatismen i Henseende til Daabens Gyldighed, tilbagekalder den, som en af Kirken prøvet og forkastet Lære, der afstedkommer Strid og Forvirring i Menighederne. At det kan være sandsynligt, at han, indviet til Lære-Embedet, og saae hiin Læres Vanskelighed at drive igiennem i den kirkelige Daabs Praxis — vilde forlade den Lære in praxi — kan være, men derpaa kan ikke bygges fra en Biskops Side; og den alvorlige, dygtige Bisk. Laubs Samtykke² til B. Martensens Fremgangsmaade mod Kragballe gjør, som mig synes, Dommen endnu sikkrere, trods Grundtvigianismens veltalende Advocats Birkedals³ Bestræbelser. Slaget er totaliter tabt for

¹) Der sigtes til Striden om »Alterbogs-Daaben«, fremkaldt ved, at den af Grundtvig paavirkede Christian Malta Kragballe (1824—97) i sit Tidsskrift »Kirkelig Samler« (II, 1856, S. 94 ff., 125 ff., 224 ff., 361 ff.) havde bestridt, at en Daab blot forrettet i Overensstemmelse med Alterbogens Forskrifter var virkekræftig, hvis ikke den administrerende Præst følte sig i indre aandelig Overensstemmelse med disse. Da Kragballe samtidigt søgte at blive Kapellan i Kongens Lyngby, stødte dette paa Modstand fra Biskop Martensen, der ikke ønskede at ordinere ham, førend han havde erklæret nærmere at samstemme med Confessio Augustana. En Erklæring, Kragballe prøvede at formulere, fandt Martensen ikke tilfredsstillende, og Kragballe blev foreløbigt ikke ordineret. Sagen fremkaldte en livlig teologisk Forhandling. Jvfr. H. L. Martensen, I Anledning af Pastor Grundtvigs Oplysninger om »Alterbogs-Daaben«, 1856, og Samme, Et Gjensvar i Striden om »Alterbogsdaaben«, desuden talrige Artikler i Dansk Kirketidende 1856—7.

²) O. Laub, Til V. Birkedal i Anledning af hans Skrift: »Samvittighed og Retfærdighed«, 1857.

³) Vilhelm Birkedal havde bl. a. udgivet følgende Indlæg i denne Strid: »Samvittighed og Retfærdighed«, 1856; »Et Gjensvar til Biskop Laub«, 1857, og »Kampen er staaende. Et Svar til Biskop Martensen«, 1857.

Grundtvigianerne, ved Martensens, Fleischers¹, Laubs og Rudelbachs² Giendrivelser; det føle ogsaa Modstanderne, skiøndt de stride med brudte Skiolde og Landser — og Steenkast, som dog ikke ere at ligne ved de Agerstene, de græske og troianske Helte kastede hverandre i Hovederne, men ere smaae Sten, som kun skralde paa Pantserne — men uden videre Virkning. Og naar Br. angriber Læresætninger, hentede fra Ms. Dogmatik — da kunne de have Sandhed for christelig Visdoms Domstoel (jfr. Næpius³), men høre slet ikke hen til denne Strid, i hvilken Talen ikke er om theoretiske Sandheder »qvoad se«, men om saadanne Læresætninger, som stride mod Kirkens Praxis i Daabens Forvaltning, og som nødvendiggen vilde virke megen Forvirring, Strid og tildeels ængstende Tvivl.

Vor Regjerings Personale har staaet svævende; men med Undtagelse af en nye Udenrigsminister og M. for Holsteen⁴ synes nærværende at skulle vedblive; og dette fornøier mig, thi det nærværende synes baade humant og dansksindet.

Af Deres Høiærværdigheds ærede Skrivelse sees, at Deres Frue er Patient i denne Tid, som i sig selv har sine Vanskeligheder; men jeg nærer Haabet, at hendes Tilstand ikke er betænkelig, og at hun maaske — mens jeg

¹) A. Fleischer, Et Indlæg i Striden om Grændsen for en Daabshandlings Gyldighed, Kbh. 1856 (mod Grundtvig).

²) En Række Artikler af A. G. Rudelbach i Ugeskrift for den evangeliske Kirke i Danmark VIII—IX, 1856—7, paa hvilke Vilhelm Birkedal gav et usædvanligt skarpt Gensvar i Dansk Kirketidende 1857 S. 397—400.

³) Under Pseudonymet Erasmus Næpius havde Sognepræsten i Vemmelv, Dr. theol. Wilhelm Rothe i Nyt Theologisk Tidsskrift IV—VI og VIII leveret en indgaaende kritisk Behandling af Martensens Dogmatik (jvfr. R. P. Rasmussen, Vilhelm Rothe, 1906, S. 93—105. Skat Arildsen, Biskop Hans Lassen Martensen I, 289 ff.).

⁴) Den 13. Maj 1857 afløstes C. C. G. Andræs Ministerium af C. C. Halls 1. Ministerium. Som Udenrigsminister fortsatte Kommandør Ove Vilhelm Michelsen (1800—80), til Minister for Holsten udnævntes Stiftamtmand Iver Johan Unsgaard (1798—1872).

skriver dette — er i god Bedring, om ikke aldeles frisk. Mine bedste Ønsker ere til Sundhed for hende; og Dem, som deeltagende i hendes Tilstand, til Glæde.

Med høiagtelsefuld Hengivenhed henlever Deres høivelbaarne Høiærværdigheds høist forbundne og allerærbødigste

Engelbreth.

Høivelbaarne, høiærværdige Hr. Dr. theol. Brammer, Commandeur af Dannebrog, Dannebrogsmænd, Biskop over Aarhus Stift.

[Paaskrift med Brammers Haand:] Fra Skat Rørdams grundchristelige Bedstefader, da jeg havde holdt Ligtale over den mig hjertenskjære Marie Brummer, ved hvis Kiste jeg ei kunde tilbageholde mine Taarer, men det kunde hendes Broder Skat; hvorimod Holger var meget bevæget¹.

¹) Denne, senere paaskrevne, Bemærkning er aabenbart farvet af den Uvilje, Brammer nærde mod Skat Rørdam efter sin Polemik mod denne 1869 (jvfr. K. S. 6. R. II, 582). — Om H. F. Rørdams Følelser ved sin Søsters Bortgang findes følgende i et Brev af 4. September 1856 til hans Hustru: »Jeg skriver det[te] Brev ved et Bord, hvor Maria saa mangen Gang har siddet, alt rundt omkring minder om hende, alt staaer endnu som hun gik og stod iblandt det, kun hun selv mangler, hun med det milde kjærlige Blik, den elskede Søster; igaar Aftes sent fulgte vi hendes Lig fra Huset hen til Kapellet ved Domkirken, hvor fra hun skal begraves. Det var saa tungt, at se det elskede Legeme indsluttet mellem fire Fjelle og bæres ud af det lyse Hjem, hvor hun har været saa glad og fornøjet. Og dog det var ikke hende vi udbar, det var kun hendes forgjængelige Støv, Aanden bor hos Gud, det er mit Haab og min faste Tro, hun har naaet det Maal, som vi med Guds Naade igjennem et Livs Kamp og Møje skulle stræbe at vinde til. — Det har ellers gjort mig godt, at komme hertil, man søger ikke bedst, naar man er langt borte, alt det jeg har hørt om Maria har bragt mig til at græde, men det har dog ligesom lettet mit Hjærte.» (Brev i Privateje). — I et Brev, dateret 28. Februar 1858, til H. F. Rørdam fra Biskop Brammer beder denne ham og hans Broder Skat Rørdam »modtage en kjærlig Hilsen fra en Mand, der i mange Aar har ved christeligt Venskab følt

7.

Fra Enkedronning Caroline Amalie.

Sorgenfri 10 October 1861.

Herr Biskop Brammer.

Tør jeg anmode Dem om at ville besørge dette indlagte Brev til sin Adresse. Denne Jomfrue Jørgensen¹ interesserer mig ved den Innergie, hvormed hun fortsætter den engang betraadte Vei, trods alle Besværligheder, hvormed hun ideligen kjæmper. Gud vedligehold[e] hendes Mod, og skjænke hende de Kræfter, hvorved hun ufortrøden stræber fremad, og muligen med Tiden bliver en udmærket Lærerinde.

Maae jeg erkyndige mig om Deres Befindende? Jeg hørte meget ved Kalkar og Blædel² om Deres store Gjæstfrihed i Sommer, og Deres skønne Indlednings Præken ved Missionsmødet³. Grevinde Holsten⁴ bragte et stort Offer ved at opgive hendes Komme til Aarhus. Hun var rørt over Deres venlige Tilbud at logere hende hos Dem.

Pauli⁵ har besøgt mig efter hans Hjemkomst og befinder sig meget styrket af Reisen og Brugen af Francisbad⁶.

Med megen Høiagtelse velvilligst

Caroline Amalie.

sig forenet med Deres Slægt og ofte med inderligt Veemod dvæler ved Deres dyrebare Søsters Grav* (H. F. Rørdams Privatarkiv i Rigsarkivet).

¹) Identiteten ikke fastslaaet.

²) Sognepræst i Gladsakse-Herlev, Dr. phil. et theol. Christian Andreas Hermann Kalkar (1803—86). Om Blædel jvfr. S. 402.

³) Den 19.—20. Juni 1861 afholdtes et Missionsmøde i Aarhus, som aabnedes ved en Prædiken af Biskop Brammer (Dansk Kirketidende 1861 S. 468—75).

⁴) Maaske Lensgrevinde Vilhelmine Julie Holstein (Holsteinborg) f. Reventlow (1788—1868).

⁵) Jvfr. S. 411 f.

⁶) ∩: Franzensbad i Böhmen.

8.

Fra kgl. Confessionarius, Stiftsprovst, Dr. theol. J. H. Paulli.

Kiøbenhavn d. 29de Novbr. 1863.

Tak, kiære Brammer! hiertelig Tak, fordi Du ikke bliver træt af at skrive til mig, skøndt jeg er saa seendrægtig til at svare. Ogsaa deri seer jeg et Beviis paa dit trofaste Venskab, hvormed Du har fulgt mig fra min Barndom¹. Gud velsigne Dig derfor! Hvor ofte ønsker jeg ikke, at vi vare hinanden saa nær, at jeg kunde gaae hen og tale med Dig! I denne Tid havde Du da ofte havt mit Besøg. Jeg veed, at vi ere forenede i den samme inderlige Kiærlighed til vort dyrebare Fædreland, og hvor alvorfuld er ikke denne Tid for Danmark! Men jeg veed mere end dette, jeg veed, at vi ere forenede i samme faste Tro paa vor Herres Jesu Christi Fader og vor Fader. Ham takker jeg, at jeg med Sandhed kan sige: i denne Tro og Kiærlighed er vor Konge ogsaa forenet med os. Vi fik Budskabet om Frederik den Syvendes Død Søndag Aften. Tidlig Mandag Morgen gik jeg til Kongen og traf ham og Dronningen alene. Vi bleve saa stærkt bevægede, da vi mødtes, at vi ikke strax kunde tale, men da jeg havde udtalt mit Velsignelsesønske, var Kongens første Ord, at han befalede sig og Fædrelandet til Guds Naade. Dronningen tog da hans Haand og sagde: det er et godt Varsel, at Paulli er den Første, som i Dag kommer til os. Jeg vidste, hvad der fyldte Kongens Sind og Tanker. Ministeriet havde Søndag Aften forlangt, at han skulde underskrive den nye Grundlov². Efter min Overbeviisning

¹) Om Brammers hjertelige Venskabsforhold til J. H. Paulli se Biskop G. P. Brammers Ungdomsliv S. 139 ff. I den Række Breve fra Paulli til Brammer, som er udgivet i Theologisk Tidsskrift for den danske Folkekirke IV, 469—92, findes det her aftrykte Brev ikke medtaget.

²) Den 18. November 1863 underskrev Christian IX »Novemberforfatningen« (jvfr. N. Neergaard, Under Junigrundloven II, 871 ff.).

burde han gjøre det, og jeg udtalte denne min Overbeviisning saa aabent og indtrængende, som jeg formaaede det. Kongen gientog flere Gange: læg Mærke til, at jeg siger ikke, at jeg ikke vil underskrive den, men jeg vil have Betænkningstid. Og hvo kunde fortænke Kongen deri? Ædel og samvittighedsfuld, som han er, vilde han ikke gjøre et saa vigtigt Skridt uden moden Overveielse. Hans Betænkningstid var heller ikke lang, og dog syntes den Mange at være for lang. Man bestormede mig fra alle Sider, for at jeg som Kongens Sielesørger skulde formaae ham til at underskrive; Rigsraadets Alderspræsident¹ var i de to Dage tre Gange hos mig, og jeg talte atter om Tirsdagen med Kongen. Han underskrev først, da han selv havde vundet den Erkiendelse, at det var det Rette. Falskhed og Forstillelse kiender han ikke til; der er faa Mennesker, der ere saa frie derfor som han. Derfor har hans Underskrift ogsaa en ganske anden Betydning nu, end dersom han uden videre for at vinde Folkegunst for Godtkøb havde givet den. Gid kun Alle vidste, hvilken redelig Villie han har og hvor dybt han føler det store Ansvar, der hviler paa ham! Hvad jeg her har fortalt om mig selv, det er sagt Dig i Fortrolighed og jeg beder, at Du saaledes vil bevare det. Til at spille en politisk Rolle har jeg hverken Lyst eller Dygtighed, men jeg er knyttet til min Konge med hiertelig Hengivenhed og Troskab. Idag har jeg bragt ham den Prædiken, som jeg ogsaa beder Dig modtage². Du vil snart see, at den er ikke saaledes giennemarbejdet, som en Prædiken burde være det, naar man lader den trykke. Det har jeg ikke havt den fornødne Tid til. Men da baade Kongen og Dronningen og andre velvillige Tilhørere forlangte, at jeg skulde udgive den, vilde jeg ikke nægte det. Vi have

¹) Konferensraad, Generalprokurør Tage Algreen-Ussing (1797—1872).

²) J. H. Paulli, Prædiken paa Fem og tyvende Søndag efter Trinitatis 1863, 1863, hvori Taleren især dvæler ved de alvorlige Tidsforhold efter Frederik VII's Død.

desværre endnu ikke faaet en Minister for Holsteen¹; Kongen leder selv Underhandlingerne, men han sagde mig, at endnu idag havde de ikke ført til noget Resultat. Grevinden² har leiet Værelser i Hamborg i Hotel de l'Europe, og det lader, som om hun ikke vil boe, som man først havde tænkt, paa Jægerspriis. Alle hendes Folk, med Undtagelse af hendes to Damer, have sagt hende op, og af Kongens Cavallerer har Ingen besøgt hende uden Staldmester Schele³, som skylder hendes Protection sin Stilling. Opfordringen til at danske Qvinder skulde lægge en Guldkrands paa Kong Frederiks Kiste⁴ møder en stærk Opposition, baade fordi Frederik den Syvende ikke har æret den danske Qvinde ved sit Giftermaal med Grevinde Danner og de to foregaaende Skilsmisser, og fordi han er den første danske Konge, der ikke tilstedede de danske Qvinder at træde frem for deres Konge og ikke tillod Enken at tale med ham om sig og sine Faderløse⁵. Det kunne vi jo ikke tage imod, at man siger, at Kongens Familieliv angaaer ikke Folket, saa vist som Familielivet er Grundvolden baade for det borgerlige og kirkelige Liv.

Min Kone og mine Børn sende Dig og Dine den kiærligste Hilsen. Guds Naade være med dem og Dig!

Din trofast hengivne

J. H. Paulli.

¹) Først 31. December 1863 udnævntes D. G. Monrad ad interim til Minister for Holsten.

²) 3: Lensgrevinde Louise Danner.

³) 2. Staldmester Ludwig Friedrich August v. Scheele.

⁴) »Berlingske Tidende« for 26. November 1863 havde bragt en »Opfordring«, underskrevet af en Række bekendte Damer, til at nedlægge en Egekrans af Guld paa Frederik VII's Kiste.

⁵) Frederik VII modtog kun ugerne Kvinder i Audiens (jvfr. Robert Nienendam, Mennesker bag Masken S. 162-3).

9.

*Fra residerende Kapellan ved Holmens Kirke, Dr. phil.
B. J. Fog.*

[1864].

Høiærværdige Hr. Biskop! Det var med en dyb Skamfølelse, at jeg idag paany fik Deres sidste Hyrdebrev¹, som De har viist mig den Ære at sende mig, i Haanden. Jeg havde lagt det tilsiden for at frembære min Tak ikke saameget for den viste Opmærksomhed, paa hvilken jeg dog visselig sætter stor Priis, som for den Opbyggelse og Bestyrkelse, det ogsaa har skjænket mig. Jeg vilde vist ikke saalænge efter have følt Opfordring til at udtale, hvad sikkert mange Andre have sagt Deres Høiærværdighed, hvis jeg ikke tillige ved Deres Hyrdebrev var blevet mindet om en anden Skyld, der hviler paa mig. Deres Høiærværdighed gjorde mig for Aar og Dag siden den Ære at opfordre mig til at sende Dem Bidrag til en Samling af Leilighedstaler². Det vilde have været mig en Glæde at efterkomme et af Dem yttret Ønske, og jeg foresatte mig at gjøre det. Men saaofte jeg har gjennessøgt de Opskrifter af den Art, som henligger hos mig, har jeg intet fundet, der tilfredsstillende mig til saadant Brug. Jeg tilstaaer, at det forekommer mig, at en saadan Samling er behæftet med en vis Mislighed. Naar en enkelt Leilighedstale trykkes, da har det sin Berettigelse som et Erindringens og Opbyggelsens Ord for de nærmest Interesserede. Naar den enkelte Præst udgiver en Samling af Leilighedstaler, da er det dels en Mindekrands til dem og om dem, hvem han har staaet i Forhold til, dels en Afspeiling af hans christelige Opfattelse i Brydningen

¹) »Hyrdebrev til Præsterne og Menighederne i Aarhus Stift«, dateret 1. Januar 1864, bl. a. indeholdende Omtale af Fædrelandets alvorlige Stilling.

²) 3. Samling af »Kirkelige Leilighedstaler af Danske Prædikanter«, udg. af G. P. Brammer, udkom 1864. Bind 1—2 var udkomne 1832—34.

af de concrete Livsforhold. Optagen i en Samling af Forskjelliges Udtalelser synes hver enkelt Tale mig ligesom at prætere at være noget Mønsterverdigt, og Indsenderen synes selv at gjøre Fordring paa, at det Indsendte skal betragtes som saadant. Anderledes forholder det sig, naar Samleren af de to førstnævnte Arter trykte Taler eller af en Afdøds Efterladenskab gjør sit Udvalg; det er da ham, der stempler det Udvalgte som i en eller anden Henseende fortrinligt, hvortil han vistnok er i sin Ret, tilmed naar han, som i det givne Tilfælde, har vundet en begrundet Anseelse, der lægger Vægt til hans Dom. Deres Høiærværdighed har, idet De bestemte Dem til dette Arbeide, havt en anden Opfattelse af Sagen, hvilken De vistnok ogsaa vil kunne soutenere. Men da jeg nødtigt har villet lade et af Dem yttret Ønske, der bærer mig, uopfyldt, haaber jeg ikke, at De fortryder paa, at jeg har fremsat, hvad der har gjort mig det vanskeligt at imødekomme det.

Det er onde Tider og svære Skjæbner, der gaae over vort elskede Fædreland, men maatte de øve os i Taalmodighed, Udholdenhed, Ydmyghed og Gudsfrygt, saa ere de vistnok hverken for svære eller for strænge. Gud bevare os i Troen og Haabet og Kjærligheden, og lægge Bønner paa vore Læber og Hjerter, saa skulle vi endnu komme til at love hans megen Frelse. Tør jeg bede at hilse Frøken Plum¹, med hvem jeg i Sommers gjorde Bekjendtskab og talte meget om Deres Høiærværdighed, hvem jeg beder i Venlighed modtage Bevidnelsen af min sandeste Høiagtelse, i ærbødigst Hengivenhed

B. J. Fog.

¹) Formentlig Anna Elisabeth (Lisa) Plum (1836—1910), senere gift med Forfatteren Frederik Bøgh (1836—82).

10.

*Fra Konsejlspræsident,
Lensgreve C. E. Krag-Juel-Vind-Frijs.*

Kbhvn 20/2 66.

I Gjensvar paa Deres Høiærværdigheds venlige Skrivelse af 17de dennes undlader jeg ikke at bemærke, at Embedsbesættelser og Indstillinger desangaaende ikke foredrages i Statsraadet og at jeg som Følge deraf ikke er vidende om, hvorledes det forholder sig med Besættelsen af bemeldte Forstanderpost¹, men jeg skal enten idag, hvis jeg er istand til at træffe Justitsministeren, eller imorgen, hvor vi mødes i Ministerconference, forhøre mig desangaaende og da ikke undlade at meddele Sagens Stilling. Hvad den almindelige Politik angaaer, da kan jeg, skjøndt Udenrigsminister, ikke meddele noget Nyt, kun dette, at det Meste af, hvad der berettes i Bladene, er usandt, samt at der sjelden eller næsten aldrig findes noget Glædeligt for B.²; for en nogenlunde stolt Mand (her tænkes paa den tilladelige menneskelige Stolthed) gives vistnok ingen bedre eller stærkere Ydmygelsescur end at være dansk Udenrigsminister, thi Mishandlingen fortsættes ubarmhjertig efter Freden, hvor dette kan lade sig udføre. Jeg haaber naturligviis fast paa, at dette maa være en Overgang og at Vorherre engang vil lade oprinde lysere Dage for vort kjære Fædreland.

Jeg har ikke været rask i dette Aar, da jeg har lidt af en vedvarende Hæshed; min Hustru³ har ligeledes den største Deel af forrige Uge maattet holde Sengen paa Grund af en stærk Forkjølelse, men er dog nu oppe igjen men lidt mat. Børnene ere for Øieblikket raske og paa-lægge mig mange Hilsener saavel som min Hustru. Om

¹) Formentlig en Forstanderpost ved et Hospital.

²) ɔ: Bismarck. »For« Fejlskrift for »fra«?

³) Lensgrevinde Thyra Valborg Krag-Juel-Vind-Frijs, f. Haffner (1821—81).

faa Dage haaber jeg at kunne bringe Ds. Høiærværdighed
Besked om Sagens Stilling. Med den største Høiagtelse

Deres meget forbundne

C. E. Frijs.

11.

Fra Lensgrevinde

Thyra Valborg Krag-Juel-Vind-Frijs.

Sorrento 9 April 1871.

Jeg veed vel, at naar disse Linier komme, da kjender De det, at Herren har taget vort søde Barn¹ til sig, og jeg veed ogsaa, at De, som kjender den store Smerte at sige Farvel til Ens eget Kjød og Blod, De har bedet trofast for de prøvede Forældre og Sødskende. Hvad jeg vil med disse Ord, er derfor ikke at bede om en Medfølelse, som jeg er sikker paa, alt er os givet, men jeg vil bringe Dem en Hilsen fra mit elskede Barn, thi kort før hun gik til Hvile paa det Leie, hvorfra Herren selv skal kalde hende op igjen, havde hun flere Gange sagt, at hun vilde skrive til Dem.

Hendes Sygdom skred hurtigt fremad, men den evige Guds Kjærlighed gjorde en mild Udgang derpaa, hun slumrede ind saa blidt, saa fredeligt, intet Suk, ingen Strid var at fornemme. Hendes Frelser har ført hende gennem Dødens Skyggedale, men vore Hjerter ere sammenkrampne i Smerte og Sorg, og Savn og Længsel vil nu gaae ved vor Side, som fordem Glæde og Tilfredshed.

Hun er pleiet af trofaste Hænder, troende Hjerter have staaet ved hendes Leie, og var hun end Mælet berøvet i de sidste Dage, saa tydede hendes kjærlige Blik paa, at Kjærligheden var hende bevidst. Hils dem fra hende, som

¹) Comtesse Agnes Ragnhilde Amalie Krag-Juel-Vind-Frijs, f. 18. Maj 1852, d. 5. April 1871.

holdt af hende i Deres Kreds, og beed for min stakkels Mand, mine andre Børn og Deres dybt, dybt nedbøiede

Th. Frijs.

12.

Fra Biskop, Dr. phil. D. G. Monrad.

Nykjøbing p. F. 3/1 74.

Det er paa denne Tid, man betaler sine Regninger, og jeg føler derfor Trang til ikke længere at udsætte at takke Deres Høiærværdighed for Deres venlige Omtale af mit lille Arbeide om Skolevæsenet¹. Forsaavidt jeg kan skjønne, har det ikke vakt videre Opmærksomhed, og jeg føler derfor dobbelt Taknemlighed over, at en saa sagkyndig Mand har lagt Mærke til det.

Gud give, at vort Fædreland i det nye Aar maa komme ud af den forvirrede Tilstand, hvori det mere og mere fordyber sig. Med Ønske om, at vor Kirke endnu i mange Aar maa nyde Godt af Deres Virksomhed, Deres med udmærket Høiagtelse ærbødige og hengivne

D. G. Monrad.

13.

Fra Enkedronning Caroline Amalie.

D. 18. August 1876.

Herr Biskop Brammer.

De har for et Par Dage [siden] feiret Deres Jubileum!² lad mig benytte denne Leilighed for tillige at bringe Dem min rørteste Tak for det velsignede Brev, De skrev mig

¹) D. G. Monrad, Skoleloven og Folkethinget, 1873.

²) Brammer havde 16. August 1876 fejret 50-Aars Præstejubilæum (jvfr. Khs. Saml. 6. R. II, 584).

i Anledning af min Fødselsdag¹. Maatte det Billede, De gjør Dem om mig, og om min Kjærlighed til det elskede Fædreland, være nogenlunde sandt! det vilde jeg af ganske Hjerte ønske!!! At jeg først nu takker for Deres Brev, var ei af Hensynsløshed eller Ligegyldighed, men fremgik af Ønsket, at kunne sænde Dem et Svar, der mere passede til Brevets Indhold. Dette vilde imidlertid ei lykkedes [!] mig, og nu beder jeg Dem ikke vredes, at det kommer saa seent.

Maatte De ved Modtagelsen af disse Linier befinde Dem saa vel som jeg af Hjertet ønsker; og den høitidelige Dag, De oplevede iforgaars, ei have trættet Dem baade aandelig og legemlig. Skjønt, at kunne sige med Sandhed: »Jeg tjente Herren i 50 Aar!«

Med særdeles Høiagtelse og taknemmelighed velvilligst

Caroline Amalie.

14.

Fra Præst ved Emmauskirken H. Stein.

Kjøbenhavn, 22 August 1876.

Høiærværdige Hr. Biskop!

Deres Høiærværdighed har i disse Dage modtaget mangfoldige Beviser paa Høiagtelse og Hengivenhed i Anledning af den saare sjeldne Fest, som Gud har forundt Dem at fejre². Tillad ogsaa mig at blande min Røst i de mange og gjennem disse Linier at bringe Dem en ærbødig og hjertelig Hilsen. Gud bevare Dem endnu igjennem Aar i usvækket Kraft! som den ældre Slægt af Præster i Landet bevarer Dem og Deres velsignelsesrige Virksomhed i

¹) Den 28. Juni. — Der findes ingen Breve fra Brammer til Dronningen bevaret i Kongehusets Arkiv.

²) Jvfr. S. 418.

taknemlig Erindring, saaledes føle dog ogsaa mange af os Yngre, at vort Fædrelands Kirke i Dem har en af sine alvorligste, kraftigste Støtter, og vi haabe endnu i lang Tid at kunne se op til Dem som Tilsynsmand i vor Kirke. Den Velvillie, Deres Høiærværdighed har viist mig personlig, og den Deltagelse, De igjennem Aaringer har viist den Sag, jeg nu repræsenterer¹, skal jeg altid bevare i taknemlig Erindring.

Efter en skjøn Rejse² er jeg atter i de kjære, tilvante Forhold. Mere endnu end ved Hvilen i den skjønne Natur i Schweiz er jeg bleven forfrisket ved, paa min Vej, at gjøre Bekjendtskab med mange interessante Personligheder, som jeg hidtil kun havde kjendt af Navn. Blandt disse Bekjendtskaber skatter jeg ikke mindst Mødet med Frøken Sofie Zahrtmann³, som jeg uventet stødte sammen med. Jeg søgte hende i Strassborg, men hun var nylig rejst til Neuchatel, for at overtage et Hospital; at tage derhen, var mig umuligt, men en Søndagmorgen stødte vi aldeles uventet sammen i Männedorf ved Zürichersøen, hvorhen baade hun og min Hustru og jeg vare dragne for at gjøre Bekjendtskab med Samuel Zellers »Gebetheilanstalt«⁴, som i sin Tid blev stiftet af den navnkundige Jomfru Dorothea Trudel⁵. Vi tilbragte her en høist interessant Dag; for den theologiske Verden haaber jeg

1) Brammer havde fra første Begyndelse vist Diakonissestiftelsen varm Interesse (jvfr. L. J. Koch, Tro og Tjeneste, S. 23, 31, 128).

2) Om denne Rejse jvfr. Johannes Stein, Harald Stein, 1933, S. 40.

3) Sophie Zahrtmann (1841—1925) indtraadte 1879 i den danske Diakonissestiftelse og var dens Forstanderinde 1891—1914. Om hendes Uddannelsestid i Strasbourg og i Schweiz jvfr. L. J. Koch, Søster Sophie Zahrtmann, 1925, S. 16 ff., om hendes Sammentræf med Stein sst. S. 34. Breve fra Stein til hende er trykt sst. S. 36—8, 44.

4) Samuel Zeller (1834—1912), Efterfølger efter nedennævnte Dorothea Trudel.

5) Dorothea Trudel (1813—63) oprettede efter at have oplevet en Omvendelse gennem Tilknytning til Plymouthbrødrene en Helbredelsesanstalt for syge i Männedorf.

engang at kunne fremlægge en lille Beskrivelse af denne Anstalt, der virkelig er et Fænomen. Søster Sofie Zahrtmann bad mig om at bringe Deres Høiærværdighed en oprigtig Hilsen. Hun tænker tidt paa Dem, men Tiden strækker ikke til for at føre Korrespondance. Om et Aar er Uddannelsestiden i Strassborg endt; hun ønskede da at besøge Heldring¹ i Holland i nogen Tid; men den kjære Mand er desværre død d. 11te Juli iaar i Marienbad og Anstalten »Steenbeek« søger en Forstander. Den, der nærmest er udseet dertil, Præsten Dr. Cohen Stuart i Utrecht², er i Kjøbenhavn i disse Dage og glædede mig idag med Besøg. Han er en dygtig og elskelig Mand, men saa døv, at han vist vanskelig kan røgte en Gjerning, hvortil man baade maa kunne høre og se.

Til det lille Kirkemøde i Aarhus³ i September er jeg venlig indbudt og glæder mig til at komme. Jeg tillader mig da at aflægge Deres Høiærværdighed et Besøg og haaber at træffe Dem rask og glad.

Ogsaa min Hustru beder mig om at bringe Biskoppen en kjærlig Lykønskning.

Med Høiagtelse og Hengivenhed ærbødigst

H. Stein.

¹) Den hollandske Præst Otto Gerhard Heldring (1804—76) var Foregangsmand i Arbejdet for at redde faldne Kvinder og grundede Asylet »Steenbeek« (jvfr. Harald Stein, *Hvad vil den indre Mission?* 1876, S. 121—30).

²) Martinus Cohen Stuart (1824—78), Præst ved Remonstrantmenigheden i Utrecht, senere Forstander for »Steenbeek«.

³) Den 7.—8. September 1876 afholdtes et større Menigheds- og Præstemøde i Aarhus, hvor særlig Diakonsagen var Genstand for Forhandling (Dansk Kirketidende 1876 S. 566 f., 614).

15.

Fra Enkedronning Caroline Amalie.

D. 13. Juli 1877.

Herr Biskop Brammer!

Jeg bør bede Dem undskyldte min Seendrægtighed i at svare! Med hjertelig Taknemmelighed har jeg modtaget Deres Brev med de mange gode Ønsker til min Fødselsdag. Jeg var upasselig hele Vinteren og maae endnu skaane mine Kræfter. Dog maae jeg være vor Herre uhyre taknemmelig at have det saa godt, som jeg nu har det; og vist ogsaa, og især, at have gennemgaaet denne uvante Skole, hvor man langt mere faaer Øinene op over sin egen moralske Tilstand! Maatte jeg nu benytte denne Erfaring paa den Maade, som Herren hensigtete, da jeg fik denne langvarige Upasselighed.

Toleck¹ har jeg ikke kjendt personlig. Vi vare paa en Reise det Efteraar, han var i Kjøbenhavn. Jeg hørte tidligere, at han ei havde Troe paa den Hellige Aand! Gud være lovet for hans frimodige christelige Død. Hvad man ei er 1838, kan man vistnok blive i 1876.

Med de varmeste Ønsker for Deres fremtidige Velbefindende forbliver jeg, kjære Herr Biskop, [Deres] velvilligste og taknemmeligste

Caroline Amalie.

¹) Den bekendte Teolog, Professor i Halle Friedrich August Gottreu Tholuck var død 10. Juni 1877. Tholuck repræsenterede en selvstændigt præget Form for »Formidlingsteologien«. 1838 havde han udgivet to Samlinger »Predigten«, men disse er rigtignok mere pietistisk end rationalistisk farvede.

16.

Fra General E. H. C. Wilster.

Aarhus 17de Decbr. 1877.

Jeg takker Deres Høiærværdighed hjerteligst for de kjærlige og deltagende Linier, som jeg modtog fra Dem imorges.

Jeg slutter idag mit lange Soldaterliv¹, og det er tungt at sige Farvel til en Gjærning, man har elsket hele sit Liv, thi jeg fik jo Sværd i Haand fast før jeg kunde føre det. Gid jeg da maa have brugt det godt, i ret Forstand forsvareligt. Dog derom dømme Andre. Jeg kan kun sige, at Villien, med Ret og Sandhed for Øie, har været god, om det saa end kan have skortet paa Kræfter, og derfor ser jeg ogsaa i saa Henseende med Ro tilbage og med Fortrøstning fremad, thi Herren, der har hjulpet mig ud over mangan Livets Trængsel og Gjenvordighed, fordi jeg tog Ham med mig, vil ogsaa nu give min Sjel Kraft til at bære Legemet's Skrøbelighed. Vær derfor sikker paa, at den Vemod, som jeg ikke lægger Skjul paa er tilstede, fordi den har sin Rod i Kjærlighed, ikke skal virke lamrende, men mildnende, ja styrkende og løftende i Haabet om, at den Gjærning, der er gjort i og med Kjærlighed, aldrig er ganske sporløs, men efterlader, om end nok saa faa, dog hist og her et Korn, der vil spire. Jeg har jo dertil, Gud ske Tak! ikke Lidt at erindre; skulde Ensomhed og Længsel derfor stundom fremkalde nogen Tomhed i min Hovedkasse, da har jeg i Minderne en Kapital, der giver gode Renter. Til disse vil jeg da ogsaa regne den Vel-

¹) Ernst Henrik Claude Wilster (1808—81) var 1867 blevet General og Chef for 1. jyske Brigade i Aarhus, 1874 kommanderende General i 2. Generalkommandodistrikt. Han havde 1822 begyndt sin militære Løbebane som Sekondløjtnant og havde siden udmærket sig i begge de slesvigske Krige.

villie og Deltagelse, som Deres Høiærværdighed stedse har viist og viser Deres med stor Ærbødighed hengivne

Wilster.

Gid det ydre Øie snart igien maa svare til det Indre.

17.

Fra Diakonisse Sophie Zahrtmann.

Diakonissehuset den 13de Februar 1880.

Kjære Biskop Brammer! I Deres deltagende og alvorlige Skrivelse af 10de September — som naaede mig i Kreuznach hos Grevinde Frijs¹ — gaaer De saa alvorligt ind paa mit Forhold til min Sag, at det blev mit varme Ønske at tale med Dem personligt derom. Men mit forlængede Ophold hos vor kjære Grevinde og de mig stærkt dragende Pligter herhjemme kunde ikke tillade mig at indrette min Rejse efter Deres Hjemvendelse fra en Visitats. Nu forleden fløj jeg atter paa min Gjernings Vegne gennem Aarhus — forgjæves pønsende paa en Mulighed til at tale med Dem, min gamle faderlige Ven — som med saa trofast Interesse følger mig — og vor dyrebare Sag —, men nu, da netop *den* gennemgaaer sin Trængselstid — da maa jeg naae Dem — klare for Dem, kjære Biskop Brammer, mit Forhold til den — og mit Syn paa den².

Jeg vil begynde med Deres kjære Brev, som udtaler

¹) Formentlig den S. 416 nævnte Lensgrevinde.

²) Der sigtes til den langvarige pinlige Strid, der 9. Februar 1880 havde affødt H. Steins Afgang som Præst ved Diakonissestiftelsen og 1. December s. A. medførte hans Nedlæggelse af Forstanderposten ved samme (jvfr. L. J. Koch, Tro og Tjeneste især S. 184 ff. Om Mod-sætningen mellem Søster Sophie og Stein sst. S. 172 ff.). Et af de bitreste Stridspunkter gjaldt Diakonissernes Forpligtelse til uden Undtagelse at deltage i Pleje af Mænd.

Frygten for, at jeg skulde forlade det danske Diakonissehus — i Længselen efter det — jeg havde forladt. Det gjør jeg med Guds Hjælp aldrig — kjære Biskop Brammer — saalænge det holder trofast fast ved dets oprindelige Ide og Princip. Kun hvis saadant skydes tilside — kun naar en »Gaaen paa Accord« med Verden skal omstyrte eller fornægte vort christelige og kvindelige Kald — saa forlader jeg det — thi saa kan jeg deri ikke længere vedblive at være — Kvinde og Diakonisse. — Begge Dele er jeg — og vil med Guds naadige Bistand blive indtil min sidste Stund.

Mangel paa sand Deltagelse for og Forstaaen af vor Sag — ja, den finder jeg — næsten overalt — særligt maaske hos Præsterne — og jeg anfører kun eksempelvis — for *min* korte Erfaringstid — at en af dem, der staaer os nærmest — og har talt mest for os — har gjort sit mulige for at overtale en af vore unge Søstre til at forlade sin Gjerning og vort Samfund — for at kalde hende ind til en anden — som *han* ansaae hende for mere skikket til. At der næsten uden Undtagelse kun vises Interesse for Hjælpen, som vi i de enkelte Tilfælde formaa at yde — sjeldnere for de Ydende, endnu langt sjeldnere for Sagen — det constateres dagligt i vore Forhold til Præster og til Lægfolk.

De maa ikke tro, at jeg forlanger andet — kjære Biskop Brammer — enhver Gud-viet Gjerning maa gaae ad denne Vej — om den ikke skal falde sammen over sig selv — og gaae tilgrunde, men det har alligevel smertet mig dybt, at medens i de fremmede Lande mange af dem jeg arbejdede med ærede og respecterede Ideen — og satte deres Glæde i ofte at vise det — om de end ikke selv vare Christne — saa ængstes man her ligefrem for at anerkjende det som berettiget. Det har bedrøvet mig som Dansk — og for de Danskes Skyld.

Saa vender jeg Sagen om, og spørger: Ja, ere vi danske Diakonisser saa mindre dygtige, mindre udviklede —

mindre mægtige til at bære Ideen frem? Det tør jeg ikke sige — men er det Tilfældet, saa ere de jo Børn af Deres Fædreland — og saa have de jo ogsaa *fuldstændigt* manglet — den stadige, indadgaaende Henvisning til Idealet — som en Præst og Sjælesørger skulde tjene dem med — og som alle andre Huse, som jeg kjender — i fuldt Maal have. Dette vil neppe forstaaes og maaske neppe troes — og dog er det saa.

Og nu staaer jeg midt i vort Huses brændende Spørgsmaal, som allerede vil være Dem bekjendt, kjære Hr. Biskop — Pastor Stein's Fratrædelse fra Præstegjerningen — medens han beholder Formandskabet. Det er en stor Smerte for os, at han forlader os — skjøndt ingen er blind for, hvad der har manglet — men udadtil har han jo været et mægtigt Redskab til at fremme Sagen i Yndest for Mennesker. Det er en stor Smerte især for vor kjære Forstanderinde¹, som saa varmt havde omsluttet den unge begavede Mand, der nu i 8 Aar har staaet hende ved Siden — og jeg ved, det vil være en stor Sorg for dem, der have omfattet vort Hus med Kjærlighed. Den nærmeste Anledning var Udstrygelsen af den Paragraph i vore Statuter, som i enkelte Tilfælde fordrer en mandlig Hjælp stillet os til Raadighed i mandlig Pleje. Dette forredes af Pastor Stein — som støtter sig til hele Retningen i den kjøbenhavnske Lægestand — der vil have Plejerskerne betragtede som »kjønsløse«. Vi have ikke turdet gaae ind derpaa — thi selv om man fra Sagens ophøjede Side vil sige, at en Kvinde i sit Kald kan gjøre *alt* i Guds Navn — og vi gjøre det frivilligt i enkelte Tilfælde — hvor Barmhjertigheden og Nøden kræver det, — saa tør ingen dog kaste en saadan Anstødssten ind for hendes Kvindelighed — tør sætte den i Fare for at sløves og gaae til Grunde — naar hun *kan* fritages derfor. Vi

¹) Louise Conring (1824—91), Forstanderinde for Diakonissestiftelsen 1863—91.

have fastholdt dette — i Følelsen af, at naar vi opgave dette, gik det bedste og ædleste i os en Fare imøde — som alene den kan fordre overvundet, der ikke kjender det menneskelige Hjerte — og ikke kjender, at vi stakels Søstre — skjønndt skjærmede af vort Kald og dets Herre — kun ere svage Kvinder. — Men dybere end denne Grund ligger i det Hele den Anskuelse, at vi først og fremmest skulle tjene Lægerne, først og fremmest dygtiggjøres dertil — før vi føle — og fatte —, at vi i Barmhertigheden, som vederfaredes os, ere blevne kaldede til Barmhertighedens Tjenerinder — og vee os! hvis vi forsømme dette sidste — for at opnaae det første; saa bliver Faren end større — ja uovervindelig.

Den Trængsel, som vi nu bære — det er Følgen af vor trofaste Holden ved vor Overbevisning — den som vi vandt i Samraad med Gud og vor Samvittighed — og som det er i Hans Navn, og efter Hans Villie, at vi have taget vor Sag op — med Forsagelsen af mange andre, for Kvindehertet berettigede Krav, saaledes vide vi det med fuld Vished, at vi paa den Efterfølgelsens Vej, som vi, Hans ringeste Tjenerinder — med al vort Hjertes Længsel — ønske at vandre — ikke skulle savne Hans Beskjærmelse, Hans Husværelse — — tro det inderligt og urokkeligt — at, hvorhen Han fører os — og hvor dybt vi skulle ned, saa skal dog vor kjære dyrebare Diakonissegjerning trænge igjennem ogsaa i den danske Menighed — — og faae Lov til at bære sin Frugt — — i Barmhertighed, i Ydmyghed og Sandhed.

Vær De hos os — med den gamle Stridsmands Bøn og Forbøn — kjære Biskop Brammer — De véd jo bedre endnu end nogen af os — gjennem Deres lange Livs Erfaring —, at en saadan Sag som vor ikke er afhængig af eller knyttet til en enkelt Mands Personlighed — hvor meget den end kan have at sige — og De vil jo ogsaa troe, at et Diakonissehus for at leve og voxe maa have Sjæle-

sorg som dets første og væsentlige Betingelse for al dets Udvikling.

Med taknemmelig Kjærlighed og dyb Højagtelse

Deres

Søster Sophie.

18.

Fra Diakonisse Sophie Zahrtmann.

Diaconissestiftelsen, den 27de Februar 1881.

Kjære Biskop Brammer!

De vil i disse Dage modtage herfra et lille Maanedslad »Føbe«¹, hvis første Numer vi nu sende ud til Venner og Kjendinge for at skaffe os forøget Interesse og dem forøget Kjendskab til Diakonissesagen. At jeg haaber paa, det ogsaa vil faae mangen Abonnent, følger af sig selv. Samtidigt kommer et Opraab til de danske Menigheder og enkelte Christne, som Nøden bringer os til at lade udgaae; ikke fordi vore Indtægter ere aftagne, hvad maaske mangen En vil mene, men fordi vore Udgifter voxer i samme Forhold som den Nød, vi i altid stigende Grad i altid videre Forhold mødes med — og *maa* forsøge paa at afhjælpe, det være sig nu i vort Sygehus eller i vor Menighedspleje. Ogsaa til Deres tvende mig ikke helt ukjendte Sønner i Urlev og Gammelby² har jeg sendt det lille Blad, og egentlig havde jeg tænkt mig, hvor det passer i Forholdene, at det vilde være rart, om Præsterne ville sammenkalde et lille Møde — tale noget om Diakonissesagen og saa ved samme Lejlighed indsamle Menighedens Bidrag. Troer De ikke ogsaa, kjære Biskop Brammer, at dette vilde være praktisk?

En hjertelig, inderlig Tak, min kjære faderlige Ven,

¹) »Føbe, Maanedslad for christelig Kjærlighedsgjerning«, udg. af N. Dalhoff, 1881 ff.

²) C. G. H. Brammer i Urlev og C. B. Brammer i Stouby, jvfr. S. 394.

for Deres kjærlige, styrkende Linier nu ved det nye Aars Begyndelse — de gjorde mit Hjerte usigeligt godt — styrkende er alt, hvad der er kjærligt — ja, jo længere jeg lever, jo mere jeg øver mig i at anvende denne Styrke, som jo ogsaa jeg fik min Del af — jo mere forekommer det mig at være den mægtigste af alle Livets Kræfter, — og naar jeg seer hen til Dem, som jeg jo nu snart i 14 Aar har kjendt noget nærmere, saa synes ogsaa De mig i Et og Alt ellers at være den samme som dengang — kun Kjærligheden er altid voxet, har altid bredt sig videre, er altid blevet inderligere det, hvori Deres Væsen og store Gaver altid mere concentrerede sig — og derfor er De blevet saa forunderlig stor for mig, medens jeg dog har med altid større Tillid og Frygtløshed nærmet mig Dem — — men Storheden, som jeg saa forklarer mig det selv: det var jo, at De altid voxede mere op til Ham, som er Kjærlighed, medens Han voxede og De forringedes, smykkede Han Dem med Sit eget Væsen — den aldrig affaldende Kjærlighed — med sig Selv.

Naar De saa undertiden hentyder til, kjære Biskop Brammer, at De ikke mere som forhen paa Grund af de nedadgaaende Kræfter kan virke i Deres store skjønne og ansvarsfulde Embedsgjerning, saa har jeg altid ved mig selv tænkt, at Gud gav Dem at aflægge et altid kraftigere Vidnesbyrd om Ham netop i Deres Svaghed, og at Deres alvorsfulde, milde Færden og hele Udtryk er en velsignet Prædiken og Henvisning til Ham, som De indviede og helligede Deres Liv — i hvilket Han helliggjorde Dem. Saa er jeg da i disse sidste Aar aldrig gaaet fra Dem, min kjære gamle Biskop, uden levende at have haft denne Fornemmelse, at Deres Opgave altid blev skjønnere, fyldigere fuldkommet — og selv at have modtaget et Indtryk af Dem til Velsignelse. Tak, inderlig Tak derfor!

Frøken Conring¹, som jeg venligst skal hilse fra, vil have sat Dem ind i vore Forhold, som, Gud være lovet,

¹) Jvfr. S. 426.

altid ere gode og glædelige, selv om det daglige Tryk altid paa en eller anden Maade maa være tilstede — som Lodderne paa Uhret. Men dette at arbejde i Samstemmen og Enighed paa det samme Grundlag — det er dog noget af det bedste, som Gud kan skjænke os — og det kan vi — og takke Ham derfor.

Saasnart vi kunne faae vore kjære Søstre samlede ude fra Stationerne, begynder saa Forberedelsen til Indvielse af 6 af dem. Indvielsen er ansat — til anden Paaskedag — om Gud saa vil. Vi have været noget strengere ved Prøvelsen af dem, vi vilde optage, end tidligere, dels fordi vi saa saare nødtigt ville see en Udtrædelse efter Indvielsen — dels fordi vor Præst¹ ogsaa nu er fuldstændig enig med os i, at der maa fordres en vis Modenhed og Udvikling for at modtage denne særlige Indvielse. Jeg har jo ogsaa en Del med de kjære Søstre at gjøre i den Tid — og glæder mig meget dertil.

Siden November have vi modtaget 8 nye Søstre — hvoriblandt flere meget lovende. Imorgen venter jeg en 9ende — og mange ere anmeldte. Det er i denne unge Flok, som om en hel Børneflokk voxede op om mig — og jeg troer ikke en Moder med mere Omhu kan spejde og læse i de unge Sjæle — end jeg forsøger paa at gjøre det — og ofte, naar jeg seer hen ad de lange, tætte Rækker af mine kjære unge Søstre, jubler det i mit Hjerte med Esajas 54 »Syng med Fryd — — —«. Gud giver mig saa usigeligt meget — saa langt over min Bøn og min Forstand — saa jeg skal vidne: Han er en god Herre, og det er lifligt at tjene Ham.

Maatte disse Linier nu træffe Dem vel og uden altfor store Tryk af Aarene og af Svagheden — og saa bringe Dem, kjære Biskop Brammer — saa varmt og levende som det føles Hilsen og Tak fra Deres

Søster Sophie.

¹) Nicolai Dalhoff (1843—1927), Præst ved Diakonissestiftelsen 1880—1913.

19.

Fra Biskop, Dr. phil. et theol. B. J. Fog.

Kjøbenhavn 13. Marts 1882.

Kjæreste Biskop Brammer!

I dette Øjeblik modtager jeg med dybeste Medfølelse Underretningen om, at den guddommelige Viisdom, for hvilken Støvet ikke har andet at gjøre end at bøje sig, har kaldt Deres elskelige Søn bort fra det Liv¹, hvori der efter vor Forstand endnu var saameget for ham at udrette og bære Omsorg for. Da jeg tilskrev Dem igaar Aftes, kunde vi endnu forene vore Bønner for hans Liv. Nu, kjæreste Biskop, kan jeg kun bede, at Guds megen Trøst maa besøge Deres, hans kjære svagelige Hustrus og de faderløse Børns Sjæle. Jeg veed, at De selv har nær til al Trøstes Kilde. Men det er jo ogsaa Guds Villie, at vi skulle bære hverandres Byrde. Derfor føler jeg Trang til atter idag at tilskrive Dem, skjøndt jeg ikke formaaer andet end at sige Dem og min kjære Hustru med mig, at vi af Hjertet bære med Dem den dybe Sorg, hvormed det har behaget Herren endnu at prøve Deres Alderdom. Vor Herre Jesu Naade styrke Dem til at bestaae Prøven i Tro og Haab, i Ydmyghed og Hengivelse, i den faste Forvisning, at Alt maa tjene dem til Gode, som elske Gud. Vor Herre Jesu Naade bevare os indtil Enden i disses Tal. Deres i hjertelig Medfølelse inderlig hengivne

B. J. Fog.

20.

Fra Biskop, Dr. phil. et theol. H. L. Martensen.

Kjøbenhavn 14 Marts 1882.

Jeg maa, kjære Biskop Brammer, bevidne Dem min inderlige og hjertelige Deeltagelse i Anledning af Sørge-

¹) Biskop Brammers yngste Søn Bankkasserer i Nykøbing F. Johannes Daniel Brammer (1840—82), jvfr. Khs. Saml. 6. R. II, 666.

budskabet om Deres Søns Død¹. Hvad skulle vi sige? Jo længere man lever, desto Flere, deriblandt ogsaa elskede Mennesker, kommer man til at overleve. Og — hvad der især forekommer mig at være formildende — jo længere man lever, desto mere forsvinder Modsætningen mellem Her og Hisset, desto mere fortrolig bliver man med den Tanke, at Intet her er Blivende. Det Tungeste forekommer mig at være Tanken paa Enken og Børnene, hvilke vi kun kunne befale til de Faderløses Fader. Men en Trøst og Glæde er det, at Deres Søn efterlader et saa godt og velsignet Minde.

Taalmodighedens og Trøstens Gud være hos os, naar saadanne Tider beskikkes. Hans Naade være os nok! Fra min Kone, der føler en inderlig Deeltagelse, ville De modtage en kjærlig Hilsen.

Deres tro hengivne

H. L. Martensen.

TILLÆG

Da den S. 394—95 omtalte Udnævnelse af H. A. Laurent til Sognepræst i Borup opviser ikke faa interessante Momenter, der er velegnede til at belyse modstridende Synspunkter med Hensyn til Præstebeskikkelsen i Overgangsperioden mellem Enevælden og Folkefriheden, skal den omtales lidt nærmere her. Den 15. December 1846 afgik den gamle Jubellærer, Konsistorialraad *Ole Bork*² ved Døden efter i 42 Aar at have været Sognepræst i det ikke ubetydelige Kald, Borup i Aarhus Stift. I Vakancen meldte

¹) Jvfr. S. 431. — Om Martensens Forhold til Brammer, hans gamle Lærer, jvfr. bl. a. hans varme Ord i »Af mit Levnet«, III, 135 (jvfr. S. 5—6 og I, 13).

²) En som Helhed meget anerkendende Karakteristik af denne Mand findes i Fr. Barfod, Danmarks Gejstlighed I, 201—2. Jvfr. ogsaa Christine Daugaard, Biskop Daugaard I, 102—4; II, 86.

der sig ikke mindre end 37 Ansøgere, deriblandt (ved Ansøgning af 14. Januar 1847) den i kirkelige Kredse velkendte *Harald Anton Laurent*, Sognepræst for Gjesing-Nørager. I Ansøgningen og i Provstens Paategning fremhævedes det, at Gjesing, som Laurent havde været Præst for i 10 Aar, højst kunde indbringe 400 Rbdlr. Netto aarligt, alt indbefattet, hvad der var ganske utilstrækkeligt til deraf at forsørge en Familie paa 7 Personer. Biskop Brammer forsynede Laurents Ansøgning med følgende Paategning:

»Da Supplicanten, i hvis Pastorat jeg i afvigte Sommer har visiteret, er en saare dygtig og nidkjær Mand, der med samvittighedsfuld Iver saavelsom med Talent og Omhu varetager baade sine geistlige og verdslige Forretninger; da hans Vandel er mønsterværdig og hans oeconomiske Forfatning i høi Grad behøver Ophjælpning; saa vover jeg paa det Varmeste at anbefale nærværende Ansøgning til allernaadigst Bønhørelse«.

Imidlertid havde Sogneforstanderskabet for Borup i Forening med Sognets samtlige Beboere under 6. Januar 1847 indgivet et Andragende til Kongen om, at den hidtilværende personelle Kapellan i 7½ Aar *C. M. C. Høgh* maatte blive beskikket til Efterfølger efter Konsistorialraad Bork, hans Svigerfader. I dette Andragende, der var konciperet af en Prokurator i Randers, fremhævedes først Borks mangeartede Fortjenester og gode Forhold i det hele, deriblandt ogsaa Anvendelsen af »den Velstand, som lønnede hans ganske usædvanlige Tarvelighed, og hans ligesaa kloge, som uegennyttige Bestyrelse af sin Embedsindkomst«; dernæst pristes Kapellan Høgh i de højeste Toner, og det paapegedes, at han ikke alene var en af Kirke- og Skolevæsenet i Sognet meget fortjent Mand, men ogsaa havde vist sig virksom ved med Orden og Nøjagtighed at indføre den nye Kommunalforfatning i Borup.

Da ogsaa Herredets Provst, H. P. Møllerup i Harridslev,

anbefalede dette Andragende, har Biskop Brammer ikke følt sig helt vel til Mode ved at gaa imod det, men tilsidst lykkedes det ham at give sin Erklæring følgende diplomatiske Formulering:

»Vel har jeg Grund til at antage, at nærværende allerunderdanigste Ansøgning fra Borup Sogn om at Capellan p. p. Høgh maa allernaadigst beskikkes til at være sin afdøde Svigerfaders og Principals, Consistorialraad Borks Eftermand som Sognepræst for bemeldte Menighed, er oprunden af agtværdige Motiver og at Menigheden ikke blot vilde have Glæde, men Gavn af Ansøgningens allernaadigste Bønhørelse; men dog tør jeg ikke dertil anbefale den, da bemeldte Høgh ei kan, efter de almindelige Regler, ansees kvalificeret til det omtalte Embede.

Ligesom jeg nu paa den ene Side ikke vover at tilraade noget Skridt, hvorved Menighedernes Lyst til en Art jus proponendi kunde synes begunstiget, saaledes være det mig paa den anden Side allernaadigst tilladt at gjøre opmærksom paa det for Capellan Høghs Befordring ialmindelighed saare Anbefalende, der ligger i en Ansøgning som den nærværende fra en ham i 7½ Aar betroet Menighed«.

I Kancelliet blev Sagen Genstand for nøje Overvejelse. Man tog imidlertid ikke det fjerneste Hensyn hverken til Høgh eller Laurent, men holdt stift paa det kancellimæssige Synspunkt, Ancienniteten, og indstillede tre andre Ansøgere, som besad denne saa højt vurderede Kvalifikation. Dog synes der hos Departementschefen L. J. Holm, der udtalte sig skriftligt i Sagen, at have rørt sig en Fornemmelse af, at et ensidigt Hensyn til Ancienniteten i mere end een Henseende kunde have sine Misligheder. Han bemærkede nemlig, at da den, Kancelliet indstillede som Nr. 1, var en henved 60aarig Ansøger uden større Dygtighed, var han næppe den Mand, Menigheden kunde have Brug for, efter i 42 Aar at være blevet betjent af samme, tilsidst stærkt aldrende Præst.

Som tidligere nævnt, blev det endelige Resultat, at Laurent blev udnævnt til Sognepræst i Borup, aabenbart ved direkte kongelig Indgriben og med Forbigaaelse baade af Høgh og de af Kancelliet indstillede¹. Carl Magnus Christian Høgh (1811—74) blev dog ikke mange Maaneder efter — den 24. Juli 1847 — kaldet til Sognepræst i Kjerte paa Fyen, hvilket Embede han beklædte til sin Død. Laurent, der af samtidige beskrives som en usædvanlig fin og elskelig Personlighed, ret en »Nathanael«, hørte til H. L. Martensens og Fr. Hammerichs kæreste Ungdomsvenner (jvfr. H. L. Martensen, Af mit Levnet I, 41. Fr. Hammerich, Et Levnetsløb I, 119 f., 137, 148, 165 f., 189; II, 178. C. S. Leys Papirer i Danskeren V, 144, 221 f. Personalhistorisk Tidsskrift 4. R. IV, 7, 34).

¹) Sagens Gang er her fremstillet efter Akterne i Indlæg til Danske Kancellis 1. Departements Registrant 1847 Nr. 288 a.